

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 47-48 (2011)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 47-48 (2011)

Hercules Sapiens. Ο στωικός σοφός στις τραγωδίες του Seneca

Σπύρος Ντρίκος

doi: [10.12681/prch.28442](https://doi.org/10.12681/prch.28442)

Copyright © 2021, Σπύρος Ντρίκος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ντρίκος Σ. (2021). Hercules Sapiens. Ο στωικός σοφός στις τραγωδίες του Seneca. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (47-48), 307-330. <https://doi.org/10.12681/prch.28442>

Σπυρίδων Ι. ΝΤΡΙΚΟΣ*

Hercules Sapiens.

Ο στωικός σοφός στις τραγωδίες του Seneca¹

Στην Αικατερίνη-Εφραιμία

Η σημασία της Νικόπολης ως σημαντικού κέντρου του ρωμαϊκού κόσμου είναι αναγνωρισμένη και αρκετές μελέτες έχουν ως αντικείμενο τους τη διερεύνηση διαφόρων πτυχών της ιστορικής διαδρομής της πόλης που ίδρυσε ο Αύγουστος, σηματοδοτώντας την έναρξη της αυτοκρατορικής εποχής του ρωμαϊκού κράτους. Αυτή η άκρη της Ηπείρου ήταν ο τόπος όπου αποφασίστηκε η πορεία και διαμορφώθηκαν τα χαρακτηριστικά της αυτοκρατορίας. Ενώ κρίσιμης σημασίας μάχες και ναυμαχίες έχουν δοθεί σε αρκετούς τόπους, ιστορία αρκετών από αυτές τις περιοχές κορυφώνεται και σταματά με το γεγονός, το οποίο τις καθορίζει. Ωστόσο, για την περιοχή του Ακτίου η ναυμαχία αποτέλεσε την απαρχή μιας ακμάζουσας πόλης.

Αυτή η πόλη αποτέλεσε το προπύργιο της νεότερης στωικής φιλοσοφίας όταν ο Επίκτητος ίδρυσε σε αυτήν τη σχολή του και ουσιαστικά κατέστη σημαντικός προορισμός για όποιον επιθυμούσε να ασχοληθεί με τη μελέτη της φιλοσοφίας.² Ο Επίκτητος και ο Σενέκας υπήρξαν αναμφισβήτητοι οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι της τελευταίας φάσης του στωικισμού. Ερχόμενος στη Νικόπολη, ο Επίκτητος κηρύττει την πρακτική αξία της φιλοσοφίας, καθώς γι' αυτόν δεν αποτελεί απλά μια θεωρητική ενασχόληση αλλά τρόπο

* Ο Σπυρίδων Ι. Ντρίκος είναι υποψήφιος διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

¹ Η παρούσα μελέτη αποτελεί προσχέδιο εκτενέστερης εργασίας που τελεί υπό δημοσίευση. – Έχουν εκφραστεί αρκετές ενστάσεις σχετικά με την απόδοση του έργου *Hercules Oetaeus* στον Σενέκα. Ωστόσο, αν και ενδεχομένως ο στωικός σοφός δεν είναι ο συγγραφέας του έργου, αυτό προσεγγίζει επακριβώς το λογοτεχνικό ύφος του Σενέκα και εμφορείται από στωικές δοξασίες. Γενικότερες πληροφορίες σχετικά με τα έργα *Hercules Oetaeus* και *Hercules Furens* βλ. SHELTON 1978, 58-73· SUTTON 1986· PRATT 1983, 73-131· HINE 2004· KING 1971· MARCUCCI 1997. Για τη σχέση του Ηρακλή με τον στωικό σοφό βλ. MEZGER 1829.

² Σχετικά με τη δραστηριότητα του Επίκτητου στη Νικόπολη βλ. ενδεικτικά την έκδοση των πρακτικών του συνεδρίου, το οποίο έλαβε χώρα στις 17-19.6.1994 στην Πρέβεζα, βλ. ΤΕΖΑΣ 1997.

ζωής. Αυτή η θεώρηση της φιλοσοφίας δεν αποτελεί φυσικά πρωτοτυπία εκ μέρους του, καθώς είναι έμφυτη στις κυνικές καταβολές της σχολής. Αρκετοί φιλόσοφοι συνδυάζουν τη φιλοσοφία με την πράξη. Ο σχεδόν σύγχρονος του Επίκτητου Σενέκας, ωστόσο, το κάνει με στιλ. Επιχειρεί να επισημάνει τον πρακτικό χαρακτήρα συγκεκριμένων φιλοσοφικών διατριβών –ειδικότερα την περιγραφή του στωικού σοφού– με τη βοήθεια της τραγωδίας.³

Η τέχνη της τραγωδίας κατά την περιπλάνησή της στα θέατρα του ρωμαϊκού κόσμου υπέστη αρκετές αλλαγές, συνέπειες των οποίων ήταν η υποχώρηση της πλοκής και των νοημάτων, χάριν της ηθοποιίας και των σκηνικών και η παραχώρηση της σκηνής στη μίμηση και στην παντομίμα, όπου πολλοί δημιουργοί βρήκαν πρόσφορο έδαφος ώστε να εκφράσουν με υπονοούμενα την αποδοκιμασία τους για τον αυτοκράτορα και την άρχουσα τάξη.⁴ Σε αυτό το πλαίσιο διαμόρφωσης της ρωμαϊκής δραματικής τέχνης, συνέθεσε τις τραγωδίες του ο Leucius Annaeus Seneca. Ενώ έχουν εκφραστεί αντιρρήσεις όσον αφορά τις προθέσεις του δημιουργού αυτών των έργων να τα διδάξει από σκηνής και οι ερευνητές δεν είναι βέβαιοι ως προς το αν τα παρακολούθησε ποτέ το κοινό, αδιαμφισβήτητα αυτά τα δημιουργήματα επηρέασαν τα πρώτα δράματα που εγράφησαν στις νεότερες δυτικές γλώσσες και βρίσκουμε τα ίχνη τους σε συγγραφείς όπως ο Ρακίνας και ο Σαίξπηρ.⁵

Ο Σενέκας αιματοβάφει τη σκηνή με υπερβολικές βιαιότητες και τα κύρια στοιχεία που διακρίνει κανείς να κυριαρχούν κάτω από το άλικο πέπλο των έργων του, είναι το υπέρμετρο πάθος, το οποίο οδηγεί με γοργά βήματα τους πρωταγωνιστές του στην καταστροφή, καθώς και την από μέρους του βαθιά πίστη στην ύπαρξη στενών δεσμών συγγένειας ανάμεσα σε θεούς και ανθρώπους, δεσμοί, οι οποίοι είναι ικανοί να εξυψώσουν τους ήρωές του στους ουρανούς, αλλά και να τους κατακρημνίσουν συνάμα στα τάρταρα με τη δύναμή τους. Όπως παρατηρεί ο L. Edelstein, «ενώ στην κλασική τραγωδία η σύγκρουση είναι ανάμεσα στον άνθρωπο και την αντικειμενική μοίρα, στο Σενέκα κυριαρχεί η σύγκρουση με τις ψυχές μας».⁶ Ευδιάκριτη είναι επιπλέον η αδιαφορία του απέναντι στον θάνατο, αντίληψη σύμφωνη με τη στωική παράδοση, αλλά και η πίστη του στη θεϊκή τάξη, η οποία διέπει το σύμπαν.

Αυτές είναι οι βασικές αρχές πάνω στις οποίες στηρίζει ο Σενέκας το δραματουργικό του οικοδόμημα, αρχές οι οποίες βρίσκουν την έκφρασή τους με την απόδοση του πρωταγωνιστικού ρόλου στον μυθικό Ηρακλή σε δύο

³ Καθώς στις μέρες μας συντελούνται εργασίες αναστήλωσης της Νικόπολης και ιδιαίτερα του μεγάλου θεάτρου, είναι αδύνατον να μην αποπειραθεί κανείς να αναρωτηθεί κατά πόσον άραγε διδάχθηκαν στο θέατρο μιας τέτοιας πόλης, η οποία υπήρξε κέντρο στωικής φιλοσοφίας, οι τραγωδίες του Σενέκα.

⁴ DURANT 1970, 443.

⁵ DURANT 1970, 355· πρβλ. και ROSENMEYER 1989, 131, 147, 180, 193.

⁶ EDELSTEIN 2002, 88.

από τα έργα του. Ο μυθικός ήρωας δεν είναι άλλωστε άγνωστος στους φιλοσοφικούς κύκλους, αφού στους φιλοσοφικούς στοχασμούς κυνικών και στωικών κατέχει εξέχουσα θέση, αποτελώντας στήριγμα επάνω στο οποίο υψώνονται συχνά οι απόψεις τους.⁷ Αν και ο Ηρακλής του Σενέκα διαφοροποιείται σε αρκετά σημεία από την εικόνα του Ηρακλή, την οποία έχουν οι παλαιότεροι από τον Σενέκα στωικοί, ο δικός του Ηρακλής –είτε διακατέχεται από *fura*, είτε ανεβαίνει στην Οίτη με σκοπό να παραδώσει το σώμα του στις φλόγες– παραμένει μια μυθική μορφή μέσω της οποίας προωθούνται οι φιλοσοφικές απόψεις του Ρωμαίου φιλοσόφου. Ο ίδιος ο Σενέκας άλλωστε δηλώνει ότι κατά την αντίληψη της Στοάς ο Ηρακλής, αλλά και ο Οδυσσέας, αποτελούν ενσαρκώσεις του στωικού σοφού, καθώς ήταν ακατάβλητοι, απεχθανόντουσαν την ηδονή και κυριάρχησαν σε όλους τους φόβους.⁸

Ο Σενέκας, ευρισκόμενος σε συμφωνία με τις αντιλήψεις της σχολής,⁹ παραδέχεται ότι ο σοφός αποτελεί μία εξαιρετικά δυσεύρετη φιγούρα, καθώς είναι σπανιότερος του μυθικού φοίνικα,¹⁰ αλλά διευκρινίζει με σαφήνεια ότι ο σοφός δεν αποτελεί κάποιο διανοητικό κατασκεύασμα, αλλά υπαρκτό πρόσωπο.¹¹ Η σπανιότητα του δικαιολογείται, καθώς διευκρινίζεται ότι η στωική οδός, η οποία οδηγεί στην ευδαιμονία είναι δύσβατη και οι εκπρόσωποι της σχολής δεν επιθυμούν να εξωραίσουν τις δυσχέρειες που προσφέρει, αφού απαιτεί ηρωική προσπάθεια, η οποία, όμως, τελικά οδηγεί σε ανυπέρβλητα ύψη αρετής.¹²

Αρχικά, οι Στωικοί αντιμετωπίζουν τον σοφό ως έναν ιδεατό τύπο ανθρώπου, ως κάτι το οποίο δεν υφίσταται, αλλά συνιστά ένα ουράνιο πρότυπο που οφείλουν να ακολουθούν οι άνθρωποι προκειμένου να βελτιώσουν τους εαυτούς τους. Όμως, σταδιακά διάφορες μυθολογικές μορφές, όπως ο Απόλλων,¹³ ο Ηρακλής ή ο Οδυσσέας,¹⁴ θα ενδυθούν με το προσωπείο του σοφού, για να επενδυθεί σε αυτές το φιλοσοφικό δόγμα της Στοάς, ενώ αργότερα σε μία προσπάθεια να παρουσιαστούν ακόμη πιο απτά υποδείγματα του στωι-

⁷ Βλ. ΣΟΛΩΜΟΥ-ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ 1996· καθώς και HOISTAD 1948, 50-73· ΝΤΡΙΚΟΣ 2008, 31-32, 54-55.

⁸ *De Constantia Sapiientis* II, 2. Σχετικά με αυτό το θέμα, βλ. και TIETZE 1991.

⁹ Βλ. ενδεικτικά Επίκτητος, *Διατριβαί* III, α, 23. Σχετικά με την εικόνα του στωικού σοφού, βλ. και BROUWER 2002.

¹⁰ *Epist.* 42, 1. Πρβλ. και *Stoicorum veterum fragmenta* (στο εξής: *SVF*) III, 658.

¹¹ *De Constantia Sapiientis* VII, 1. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο στωικός σοφός αποτελεί ένα πρότυπο, το οποίο παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τους χριστιανούς αγίους ή ακόμη και με τον Ιησού. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό της συμφωνίας ανάμεσα στη Στοά και τον χριστιανισμό, ότι φιλόσοφοι όπως ο Επίκτητος ή ο Σενέκας τυγχάνουν αποδοχής από τη νέα θρησκεία, βλ. ενδεικτικά MITCHELL 2010, 94-115· SEVENSTER 1961.

¹² *De Constantia Sapiientis* I, i.2.

¹³ Βλ. ενδεικτικά Επίκτ. *Διατρ.* III, κβ, 23-25.

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά Επίκτ. *Fr.* 11.

κού σοφού, θα επιστρατευθούν σπουδαίοι φιλόσοφοι του παρελθόντος, όπως ο Διογένης¹⁵ ή ο Σωκράτης.¹⁶

Κατά συνέπεια, ο Σενέκας επιχειρεί να σκιαγραφήσει το πρόσωπο του στωικού σοφού μέσα από την περιγραφή του Ηρακλή, προσφέροντας ένα πρότυπο αρετής, το οποίο είναι δυνατόν να ακολουθήσουν οι άνθρωποι, επιτυγχάνοντας την κατάκτηση της ευδαιμονίας.¹⁷ Ο Ηρακλής, βέβαια, δεν απεικονίζεται πάντοτε ως πρότυπο, αντιθέτως μάλιστα αρκετά συχνά παρουσιάζεται να εκφράζεται με τρόπο, ο οποίος δεν αρμόζει στον σοφό. Ωστόσο, αυτό συμβαίνει καθώς ο Ρωμαίος στωικός επιθυμεί να καταδείξει ότι ενώ ο δρόμος προς τη σοφία είναι βέβαια εφικτός, καθώς κανείς δεν γεννιέται σοφός, είναι επόμενο οι άνθρωποι να περιπίπτουν σε σφάλματα, τα οποία, όμως, δύνανται να υπερβούν, κατακτώντας τη σοφία, όπως καθίσταται εμφανές από την εμφανή ή αφανή λύτρωση, την οποία κερδίζει ο Ηρακλής στα δύο έργα μετά από τις συμφορές¹⁸ και κατακτά δικαιωματικά, καθώς τον διακρίνουν μία σειρά από προσδιοριστικά γνωρίσματα του στωικού σοφού:

1) *Ο σοφός απέχει από ψευδείς δοξασίες.* Σύμφωνα με τους στωικούς, όλες οι πράξεις βασίζονται σε δόγματα, τα οποία καθορίζουν την ηθική αξία ή απαξία μιας πράξης. Τα ψευδή δόγματα προκαλούν τα πάθη και τις δυστυχίες και έργο της φιλοσοφίας είναι να τα αντικαταστήσει με τα ορθά, τα οποία

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά Επίκτ. *Διατρ.* III, κδ, 64-66.

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά LONG 1988· LONG 2002· ΝΤΡΙΚΟΣ 2008.

¹⁷ Σχετικά με το πρότυπο του σοφού κατά τον Σενέκα, βλ. και ROSKAM 2005, 60-98.

¹⁸ Στο έργο *Hercules Furens* παρακολουθούμε το μίσος της θεάς Ήρας απέναντι στον ήρωα, να βρίσκει διέξοδο με την οργή που του στέλνει, η οποία τον οδηγεί στη δολοφονία της συζύγου του και των υιών του. Όπως ακριβώς συμβαίνει στις ελληνικές τραγωδίες, υπάρχει εδώ ένα αμάρτημα, η προέλευση του οποίου ανάγεται στο παρελθόν των ανιόντων του πρωταγωνιστή (η Ήρα δεν καταδικάζει τον Ηρακλή ένεκα κάποιου δικού του αμαρτήματος, αλλά εξαιτίας της απιστίας του πατέρα του ήρωα, του θεού Δία) και αυτό καλείται να πληρώσει ο ήρωας και οι απόγονοί του (βλ. VERNANT & NAQUET 1968). Αυτή, μάλιστα, είναι μια μοίρα την οποία δεν δύνανται να αποφύγουν ακόμη και οι θεοί, εφόσον ο έρωσ όπως διαπιστώνουν οι ήρωες του Σενέκα, έχει καταικήσει ακόμη και τους θεούς, *Hercules Oetaeus* (στο εξής: *HOET*) 472. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι στα έργα του Σενέκα και γενικότερα στον ρωμαϊκό κόσμο δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στην Ήρα και στη Juno ή μεταξύ του Ηρακλή και του Hercules, αφού οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν τους θεούς των Ελλήνων και τους προσάρμοσαν στο πάνθεόν τους ενώνοντάς τους με τους δικούς τους θεούς και σαν αποτέλεσμα αυτής της ένωσης, δημιούργησαν καινούριες θεότητες, οι οποίες συνδύασαν στοιχεία και των δύο θρησκειών. Συνεπώς, κάποια γνωρίσματα τα οποία αποδίδονται από τον Σενέκα στις θεότητες, τις οποίες μνημονεύει, σχετίζονται με την εικόνα των θεών που έχει σχηματίσει ο ίδιος και η εποχή του. Στον *Hercules Oetaeus* ο ήρωας επικαλείται τον θεικό του πατέρα και του ζητεί επιτέλους να τον δεχτεί στον πραγματικό του οίκο, τους ουρανούς. Αυτή είναι, άλλωστε, και η φιλοδοξία την οποία εκφράζει διαρκώς ο Ηρακλής του Σενέκα, επιθυμεί να επιστρέψει στα άστρα και αυτός είναι ένας πόθος ο οποίος θα εκπληρωθεί με τραγικό τρόπο.

οδηγούν στην αρετή. Συνεπώς, ο σοφός, απέχει από τα ψευδή δόγματα,¹⁹ ενώ αν κάποιος έχει ορθά δόγματα θα ενεργήσει ορθά και αν διακατέχεται από φαύλα δόγματα θα ενεργήσει άσχημα.²⁰ Καθίσταται εμφανής επομένως η σημασία της γνώσης για τη στωική ηθική, θέση η οποία θεμελιώνεται στον Σωκράτη,²¹ ενώ επακόλουθο αυτής της πρότασης αποτελεί το συμπέρασμα ότι η κακία είναι άγνοια.

Αυτή η γνώση, είναι η ικανότητα της ορθής διαχείρισης και εφαρμογής των κοινών προλήψεων, με τις οποίες κάθε άνθρωπος είναι εφοδιασμένος από τη φύση: *τίς δ' ἡμῶν οὐ τίθησιν, ὅτι τὸ δίκαιον καλόν ἐστι καὶ πρέπον;*²² Αυτές δεν έρχονται ποτέ σε σύγκρουση μεταξύ τους και κατά συνέπεια κάθε ηθικό σφάλμα προκύπτει ως αποτέλεσμα της λανθασμένης εφαρμογής τους, που οφείλεται σε άγνοια, η οποία αποτελεί την αιτία για τις λανθασμένες ή άσχημες πράξεις²³ και επιπλέον συνοδεύεται από την αμάθεια και την απαιδευσία,²⁴ ενώ αντιθέτως η γνώση αποτελεί όπλο, το οποίο απομακρύνει τον φόβο και την αμάθεια.²⁵

Ο Σενέκας, προσηλωμένος στις αντιλήψεις της σχολής, θεωρεί τον σοφό κάτοχο γνώσης, δηλώνοντας ότι αυτός εμπιστεύεται τον Λόγο και αυτή η πίστη τον διευκολύνει να υπερβεί ατάραχος κάθε εμπόδιο, το οποίο του παρουσιάζεται, ενώ αντίθετα οι μη σοφοί, καθοδηγούμενοι αντί του Λόγου από ψευδαισθήσεις και άγνοια υποφέρουν.²⁶ Αυτήν ακριβώς την αταραξία του σοφού απέναντι στα εμπόδια εκφράζει ο Αμφιτρύων, μνημονεύοντας πως ο Ηρακλής βρέφος ων, έπνιξε τα φίδια που έστειλε εναντίον του η Ήρα, αντιμετώπιζοντας την επίθεση με στωική αταραξία.²⁷ Επίσης, ο διάλογος ανάμεσα στη Μεγάρα και τον Αμφιτρώνα αποκαλύπτει ότι από την πλευρά τους, όσοι δεν είναι σοφοί, πιστεύουν ότι όσα φοβούνται δεν είναι ποτέ δυνατόν

¹⁹ *SVF* III, 548. Ο Επίκτητος, μάλιστα, υποστηρίζει ότι αυτό το οποίο αποτελεί την ουσία του ανθρώπου είναι ο χαρακτήρας των δογμάτων του, εφόσον εκείνος ο οποίος αντιλαμβάνεται έναν άνθρωπο ως άνθρωπο, είναι αυτός ο οποίος κατανοεί τις κρίσεις του και με τη σειρά του αποκαλύπτει τις δικές του (*SVF* III θ, 13 καθώς και Επίκτ. *Διατρ.* IV, ε, 20 και III, β, 12).

²⁰ Βλ. Επίκτ. *Διατρ.* III, θ, 2· πρβλ. και Επίκτ. *Διατρ.* I, ιθ, 17-23.

²¹ Πλάτ. *Πρωτ.* 453 a-b. Πρβλ. και Αριστ. *Ηθ. Μεγ.* 1182 a 20, καθώς και Αριστ. *Ηθ. Ευδ.* 1216 b.

²² Επίκτ. *Διατρ.* I, κβ, 1· πρβλ. και II, ια, 6 και IV, ιβ, 12.

²³ Βλ. Επίκτ. *Διατρ.* I, κβ, 2-3. Στην άγνοια άλλωστε και στην παρανόηση της διδασκαλίας του, αποδίδει και ο Σωκράτης τις κατηγορίες που του προσάπτουν (Πλάτ. *Απολ.* 18 a-19 a), ενώ ο Επίκτητος δεν χάνει ευκαιρία να τονίζει ότι: *ὅταν οὖν τις συγκατατίθεται τῷ ψεύδει, ἴσθι ὅτι οὐκ ἠθέλεν ψεύδει συγκαταθέσθαι· πᾶσα γὰρ ψυχή ἄκουσα στέρεται τῆς ἀληθείας, ὡς λέγει Πλάτων*, Επίκτ. *Διατρ.* I, κη, 4). Αυτό επιπλέον σημαίνει ότι κάθε φορά που κάποιος σφάλλει, δρα ακούσια: *τί οὖν ἐστὶ τὸ αἴτιον τοῦ ἁμαρτάνειν με; ἡ ἄγνοια*, Επίκτ. *Διατρ.* I, κστ, 7.

²⁴ Βλ. Επίκτ. *Διατρ.* I, ιζ, 14· πρβλ. II, κδ, 20· II, κστ, 1.

²⁵ Επίκτ. *Διατρ.* II, ιγ, 3-4.

²⁶ *De Constantia Sapientis* VIII, 2.

²⁷ *Hercules Furens* (στο εξής: *Hf*) 204-222.

να τα αποφύγουν ή να τα υπομείνουν και σε αυτό το σημείο διακρίνεται ο Ηρακλής από αυτούς, καθώς έχει κατορθώσει να υπερβεί αρκετές δυσχέρειες, οι οποίες φαντάζουν ανυπέρβλητες στον νου των περισσοτέρων ανθρώπων,²⁸ οι οποίοι κατεχόμενοι από ψευδείς δοξασίες φτάνουν σε σημείο να φοβούνται ακόμη και την ιδέα του πόνου.²⁹

2) *Ευδαιμονία*. Θεμέλιο λίθο της στωικής διατριβής περί ευδαιμονίας αποτελεί η στωκρατική θέση ότι η αρετή είναι γνώση, η οποία γνώση είναι επαρκής για την ευδαιμονία.³⁰ Δέχονται ως προϋπόθεση της ορθότητας των δογμάτων την ομολογία προς τη φυσική τάξη των πραγμάτων,³¹ ενώ δηλώνουν ότι αν οι άνθρωποι έχουν ορθά δόγματα, θα πράττουν έτσι όπως ορίζει η φύση.³² Στον τελικό σκοπό, την ευδαιμονία, φτάνουμε κατά τους στωικούς ζώντας σύμφωνα με τη φύση, αλλά το *ομολογουμένως τῇ φύσει ζῆν* φαίνεται ότι δεν διαφέρει από το *κατ' ἀρετὴν ζῆν*,³³ αφού η φύση ορίζει ότι ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα αλλά και υποχρεούται να επιδιώκει και να κατακτά την ευδαιμονία του μόνο με όσα είναι στην εξουσία του, δηλαδή την αρετή ως το μόνο αγαθό.

Τη σημασία της αρετής για την κατάκτηση της ευδαιμονίας επισημαίνει και ο Σενέκας, δηλώνοντας ότι ο σοφός αρκείται σε αυτήν και δεν έχει ανάγκη από τίποτε άλλο, αφού αυτή του αρκεί δίχως να επιδέχεται αυξομειώσεις³⁴ και αποτελεί άλλωστε το μοναδικό αγαθό, το οποίο βρίσκεται στην κατοχή του σοφού,³⁵ ο οποίος αντιμετωπίζει κάθε δυσχέρεια ως δοκιμασία μέσω της οποίας θα ελέγξει την αρετή του,³⁶ ενώ έχει φτάσει σε αυτήν την πλεονεκτική θέση, της κατάκτησης του ευδαίμονος βίου, με την άσκηση,

²⁸ *Hf* 314-316.

²⁹ *De Constantia Sapientis* V, 2· πρβλ. XVII, 1: *tanta animorum inbecillitas est, ubi ratio discessit*.

³⁰ Από αυτόν τον συσχετισμό αρετής και γνώσης απορρέει άλλωστε το αίτημα οι πίστεις μας να έχουν λογική συνοχή, αλλά και η απαίτηση να υποβάλλονται συνεχώς σε έλεγχο, εφόσον μέσω αυτού μαθαίνει ο άνθρωπος τι μπορεί να τον βλάψει και τι όχι.

³¹ Επικτ. *Διατρ.* I, κε, 28.

³² Επικτ. *Διατρ.* IV, η, 3· πρβλ. III, θ, 12-13· Επικτ. *Εγχειρ.* 5· αλλά και Επικτ. *Διατρ.* IV, ε, 20-21, 26· III, θ, 2-6· καθώς Επικτ. *Εγχειρ.* 16, 20.

³³ *SVF* III, 4.

³⁴ *De Constantia Sapientis* V, 4. Μάλιστα η ευδαιμονία βασίζεται στην αρετή και τη σοφία (*De Vita Beata* II). Ο Σενέκας επιχειρεί να υπογραμμίσει την αυτάρκεια της αρετής για την ευδαιμονία, μνημονεύοντας τη στάση του Στίλπωνος, ο οποίος όταν καταστράφηκε η πατρίδα του και έχασε την οικογένειά του, όταν ερωτήθηκε από τον Δημήτριο τον Πολιορκητή αν έχει κάποια ανάγκη, απάντησε ατάραχος ότι κουβαλάει όλα τα αγαθά του μαζί του (*De Constantia Sapientis* V, 6-7). Η περιφρόνηση απέναντι στα αδιάφορα αγαθά θυμίζει αρκετά τον χριστιανισμό: *Τί γὰρ ὠφελήσει ἄνθρωπον, ἐὰν κερδήσῃ τὸν κόσμον ὅλον, καὶ ζημιωθῇ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ;* (Μκ. 8, 36).

³⁵ *De Constantia Sapientis* V, 5· πρβλ. VI, 8.

³⁶ *De Constantia Sapientis* IX, 3.

όπως είναι πασιδίηλο από τον βίο του Ηρακλή. Ο Αμφιτρύων παραδέχεται άλλωστε ότι ο Ηρακλής επιστρέφει πάντοτε ηθικά βελτιωμένος από τις δοκιμασίες: *Σύντομα παρών θε να 'ναι, ευγενέστερος, όπως είναι πάντοτε όταν επιστρέφει απ' τ' ανδραγαθήματά του.*³⁷ Το ομολογεί, μάλιστα, η ίδια η Ήρα, η φοβερή του αντίπαλος, δηλώνοντας ότι με τις δικές της δοκιμασίες κατέκτησε ο Αλκίδης τόση δόξα, αφού εντέλει αποτελεί δημιούργημά της, κατορθώνοντας να μετατρέψει τις αντιξοότητες, τις οποίες του υπέβαλε σε πλεονεκτήματα,³⁸ ενώ το παραδέχεται και ο Ηρακλής, περιγράφοντας την αίγλη που κέρδισε εκτελώντας τους άθλους:

*Κυνηγημένος από της Ήρας το μίσος, εξερεύνησα περιοχές που δεν έχουν δει θνητού μάτια, άγνωστοι στον Φοίβο τόποι και τα μέρη αυτά τα ζοφερά, που ο κάτω κόσμος έδωσε στον Πλούτωνα να ηγεμονεύει ίσως να εξουσίαζα εγώ αυτό, το τρίτο στην μοιρασιά βασίλειο, αν το επέλεγα. Της αιώνιας νύχτας το χάος και κάτι πολύ πιο φρικτό από τη νύχτα και τους βλοσυρούς του Άδη άρχοντες κατέκτησα και επέστρεψα τον θάνατο περιελώντας.*³⁹

Ο σοφός κατορθώνει συνεπώς να μεταμορφώσει την οποιαδήποτε δυσχέρεια σε πλεονέκτημα, όπως αποκαλύπτει και η Μεγάρα, υπερασπιζόμενη με επιτυχία τον βίο του συζύγου της απέναντι στις επιθέσεις του Λύκου, ο οποίος τον αποκαλεί δούλο, καθώς υπηρετεί αδιαμαρτύρητα τον Ευρυσθέα. Η Θηβαία πριγκίπισσα δηλώνει ότι ο ήρωας έφτασε στα βάθη, προκειμένου να υψωθεί, ενώ αν και ευρισκόμενος στον κάτω κόσμο, δεν κινδυνεύει, καθώς δεν υφίσταται βάρος ικανό να συντρίψει αυτόν που σήκωσε στους ώμους του τους ουρανούς.⁴⁰ Ο λόγος που υπηρετεί έναν ηθικά ανάξιο ηγεμόνα υπομένοντας τον ζυγό του, είναι ότι αυτές οι υπηρεσίες που προσφέρει του δίνουν τιμή, αφού υποτάσσει όλα όσα φοβούνται οι άνθρωποι και με αυτόν τον τρόπο κατορθώνει να ανεβεί τον δύσκολο δρόμο, που οδηγεί από τη γη στα άστρα.⁴¹

Ο βίος του ήρωα συγκρίνεται με αυτόν του εξάδελφού του, Ευρυσθέα, ο οποίος κυβερνά το βασίλειό του διάγοντας τρυφηλό βίο,⁴² και οι στωικοί συγκρίνοντας τον τρόπο ζωής αυτών των δύο μυθικών μορφών συμπεραίνουν ότι αν και ο Ηρακλής ζούσε με τόσους κόπους, υπήρξε ο αληθινός βασιλιάς των Μυκηνών αντί του Ευρυσθέα, ο οποίος διάγοντας διαφορετικό βίο από

³⁷ *Hf* 309-312. Σχετικά με τη σύνδεση του Ηρακλή στο έργο του Σενέκα με την αρετή, βλ. MOTTO & CLARK 1981.

³⁸ *Hf* 30-35.

³⁹ *Hf* 604-616.

⁴⁰ *Hf* 423-425.

⁴¹ *Hf* 432-437.

⁴² *Hf* 524-532.

τον ημίθεο δεν είχε τη δυνατότητα να είναι άρχοντας ούτε του ίδιου του εαυτού του.⁴³ Έτσι, ο Ηρακλής συνιστά ένα διδακτικό πρότυπο, εφόσον χάρη στην ηθική και πνευματική άσκηση και στους πολλούς κόπους που υποβλήθηκε, κατέκτησε σοφία και αρετή, αγαθά απείρως πολυτιμότερα από τα υλικά αγαθά που απολαμβάνει ο Ευρυσθέας.

3) *Ο σοφός είναι θεός και ελεύθερος*. Σύμφωνα με τη Στοά, ο σοφός και μόνον αυτός είναι ευγενής, καθώς έχει θεϊκή καταγωγή, είναι πάμπλουτος, ευκλής και ελεύθερος,⁴⁴ ενώ η υπέρτατη απόλαυση προκύπτει από τη συναίσθηση ότι υπακούει στον θεό, ότι είναι έμπρακτα καλός και άξιος άνθρωπος.⁴⁵ Ελεύθερος είναι συνεπώς, όποιος υποτάσσεται στο θέλημα της θεότητας,⁴⁶ καθώς υποτάσσοντας τις επιλογές του στον θεό ο άνθρωπος είναι πραγματικά ελεύθερος, αφού ούτε εμποδίζεται όταν θέλει κάτι ούτε εξαναγκάζεται όταν δεν το επιθυμεί.⁴⁷ Ο θεός, άλλωστε, όντας αιτία μόνο των καλών πραγμάτων, δεν μπορεί να επιθυμεί κάτι άλλο από το καλό για τον άνθρωπο, ενώ συνακόλουθα δούλος είναι ο *ἀπειθῶν τῇ θεῖα διοικήσει*.⁴⁸

Η δουλεία συνεπώς αποτελεί υποταγή στις επιθυμίες πραγμάτων, τα οποία δεν είναι στη δύναμή μας, ενώ η ελευθερία είναι αντίστοιχα η απαλλαγή από αυτές τις επιθυμίες, αλλά και από αυτούς που υπόσχονται ότι έχουν τη δύναμη να μας συνδράμουν στην ικανοποίηση αυτών των επιθυμιών.⁴⁹ Στην ελευθερία οδηγεί μόνο μια οδός όπως ρητά δηλώνει ο Επίκτητος: *καταφρόνησις τῶν*

⁴³ Βλ. Επίκτ. *Διάτρ.* III, κστ, 29-33. Η σύγκριση του ημίθεου Ηρακλή με τον δειλό βασιλιά των Μυκηνών εμφανίζεται και αλλού στις *Διατριβές*, όπου δίνεται έμφαση στο αποτέλεσμα που είχαν οι ταλαιπωρίες που υπέστη ο Ηρακλής. Χάρη σε αυτές τις ταλαιπωρίες έγινε ένας λατρευτός από θεούς και ανθρώπους ήρωας, ενώ δίχως αυτές δεν θα διέφερε από τον Ευρυσθέα: *ὁ Ηρακλῆς εἰ τοῖς ἐν οἴκῳ παρεκάθητο, τίς ἂν ᾔην; Εὐρυσθεὺς καὶ οὐχὶ Ηρακλῆς*, Επίκτ. *Διάτρ.* II, ιστ, 44· πρβλ. IV, ι, 10. Γενικά για την περίπτωση του Ηρακλή στις *Διατριβές* βλ. ακόμη II, ιη, 22· II, κδ, 21· II, κδ, 25.

⁴⁴ *SVF* III, 603.

⁴⁵ Βλ. Επίκτ. *Διατρ.* III, κδ, 110.

⁴⁶ Επίκτ. *Διατρ.* I, ιβ, 6-15.

⁴⁷ *θέλει μ' ἐκεῖνος πυρέσσειν· κάγω θέλω. θέλει ὄρμᾶν ἐπὶ τι· κάγω θέλω ... οὐ θέλει· οὐ βούλομαι ... τίς ἔτι με κωλύσει δύναται παρὰ τὸ ἐμοὶ φαινόμενον ἢ ἀναγκάσαι; οὐ μᾶλλον ἢ τὸν Δία*, Επίκτ. *Διατρ.* IV, α, 89-90. Στο έργο του Ευριπίδη, αναδεικνύεται ο θεϊκός χαρακτήρας του Ηρακλή, καθώς, ενώ η Ίρις δηλώνει ότι αν δεν τιμωρηθεί ο Ηρακλής, οι θεοὶ θα είναι μηδαμινοί, η Λύσσα τον υπερασπίζεται προβάλλοντας ως επιχείρημα ότι αυτός επανέφερε τον σεβασμό στους θεούς (Ευρ. *Ηρακλ.* 841-842, 852-853), ενώ επιπλέον, στο ίδιο έργο, ο Ηρακλής υπερασπίζεται τους θεούς απέναντι στις επικρίσεις του Θησέα (1313-1321, 1340-1346).

⁴⁸ Επίκτ. *Διατρ.* III, κδ, 43.

⁴⁹ Όποιος επιθυμεί να είναι ελεύθερος δεν πρέπει να επιθυμεί πράγματα τα οποία δεν εξαρτώνται από αυτόν, ενώ ακόμα και το σώμα μας για τους στωικούς δεν ανήκει σε αυτά που μπορούμε να εξουσιάσουμε, Επίκτ. *Εγχειρ.* 14, ii.

οὐκ ἐφ' ἡμῖν.⁵⁰ Πραγματικά ελεύθερος είναι μόνο αυτός που ζει σύμφωνα με τη βούλησή του, δηλαδή σύμφωνα με τις επιθυμίες των θεών, καθώς δεν μπορεί να εξαναγκαστεί, να εμποδιστεί ή να πιεστεί στην επιτέλεση ανεπιθύμητων πράξεων και συνεπώς οι επιλογές του είναι ελεύθερες, επιτυγχάνει όσα επιθυμεί και δεν καταλήγει σε αυτό το οποίο αποστρέφεται.⁵¹

Ο Σενέκας δηλώνει ότι οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να υπερβούν τη θνητή φύση τους και να καταστούν ισόθεοι, αντιμετωπίζοντας κάθε συμφορά με αταραξία.⁵² Άλλωστε, είναι αδύνατον είτε να βλάψει, είτε να ωφελήσει κανείς τον σοφό, αφού όντας θεός, δεν έχει ανάγκη από αρωγή ούτε είναι δυνατόν να πάθει κακό. Είναι γείτονας των θεών και όμοιος με αυτούς στα πάντα εκτός από την αθανασία και αντιμετωπίζει τα πάντα με το θεϊκό πνεύμα που τον διακατέχει. Επιπλέον, όπως όλα σχετίζονται με τους θεούς δεν είναι δυνατόν να υποστούν φθορά από τον άνθρωπο, είτε αυτός καταστρέφει ναούς και αφιερώματα, έτσι κάθε πράξη προσβολής ή ακόμη και βίας που κατευθύνεται ενάντια στον σοφό είναι μάταιη,⁵³ καθώς διατηρεί σε κάθε περίπτωση την ίδια ηθική κατάσταση.⁵⁴

Η συγγένεια του Ηρακλή με τους θεούς, μνημονεύεται συχνά στο έργο του Σενέκα. Οι ίδιοι οι μύθοι άλλωστε δηλώνουν ότι πατέρας του ήρωα είναι ο Δίας και σε αυτήν τη συγγένεια έχει τις ρίζες της η έχθρητα της Ήρας ενώ το παραδέχεται και ο ίδιος ο Αμφιτρύων, σύζυγος της μητέρας του ήρωα, υπερασπιζόμενος τη θεϊκή προέλευση του υιού του και συνδέοντάς την με μία παράδοση κατά την οποία αρκετοί θεοί έλκουν την καταγωγή τους από θνητούς.⁵⁵ Την επιβεβαίωση αυτής της θεϊκής καταγωγής επιζητεί ο Ηρακλής διατρανώνοντας συνεχώς τη βούλησή του να ανέλθει στον ουρανό, παρακαλώντας τον ουράνιο πατέρα του να του επιτρέψει να διαβεί τις πύλες της κατοικίας των θεών. Είναι κάτοχος της γνώσης της ενυπάρχουσας στη φύση νομοτέλειας και αυτή η γνώση αποτελεί τεκμήριο ότι ο τρόπος της ζωής του έχει υπερβεί τα ανθρώπινα όρια και πλέον δεν ανήκει στον επίγειο κόσμο των θνητών. Έχει ολοκληρώσει, άλλωστε, την επίγεια αποστολή του και αισθάνεται ότι έχει επάξια κερδίσει μία θέση ανάμεσα στα άστρα και την επικύρωση της θεϊκής καταγωγής του.

⁵⁰ Επίκτ. *Εγχειρ.* 19, ii· 3· 47· Επίκτ. *Διατρ.* IV, ε, 15-20. Στα αδιάφορα αγαθά συγκαταλέγονται ακόμη, ανάμεσα σε άλλα, η εξουσία και τα πλούτη και ο Σενέκας αποσαφηνίζει ότι αυτά δεν συνοδεύονται πάντα από ευτυχία (*HOET* 640-658).

⁵¹ Επίκτ. *Διατρ.* IV, α, 1· IV, α, 68-75.

⁵² *De Constantia Sapientis* VI, 3.

⁵³ *De Constantia Sapientis* IV, 2. Στο έργο *Hercules Oetaeus* εκφράζεται η αντίληψη ότι εκείνος του οποίου ο βίος και η τύχη συμβαδίζουν, είναι σύντροφος των θεών, άπονη, η οποία περιγράφει τον σοφό (*Hf* 104).

⁵⁴ *HOET* 225-232. Όπως έχει ήδη αναφερθεί ο Ηρακλής υπηρετώντας τον ηθικά κατώτερό του Ευρυσθέα, αποκομίζει μεγάλο κέρδος στο ηθικό πεδίο (*Hf* 423-425).

⁵⁵ *Hf* 439-446.

4) *Ο σοφός είναι γνώστης της νομοτέλειας που υπάρχει στη φύση και δύναται να επαναφέρει στη σωστή οδό όσους σφάλουν.* Από την ενυπάρχουσα στη φύση νομοτέλεια είναι δυνατόν να εξαχθούν ηθικές αρχές, καθώς σημαντικότερες έννοιες όπως οι έννοιες του δικαίου και του νόμου οφείλουν την προέλευση και την εγκυρότητά τους στη φύση και όχι στις συμβατικές αντιλήψεις κοινωνικών ομάδων ή ατόμων.⁵⁶ Οι πράξεις οι οποίες βρίσκονται σε συμφωνία με τους νόμους, που καθορίζουν τη θέση και τις πράξεις του ατόμου στον κόσμο ή στο σύμπαν, βρίσκονται σε αρμονία με τη φύση, νοούμενη ως κοσμική τάξη.⁵⁷

Οι στωικοί παραδέχονται ότι γνωρίζοντας τη λογική τάξη του κόσμου έχει κανείς τη δυνατότητα να εξαγάγει ηθικές αρχές, οι οποίες δεν θα είναι τίποτε άλλο παρά φυσικές αρχές που θα αντανakλούν αυτήν ακριβώς τη λογικότητα του σύμπαντος.⁵⁸ Άλλωστε, ο ηθικός βίος είναι φυσικός βίος με την έννοια ότι η ίδια η φύση δίνει στον άνθρωπο το λογικό, το οποίο, αν δεν εμποδιστεί ή διαφθαρεί από εξωτερικές δυνάμεις, θα τον οδηγήσει στη σωστή αντίληψη του αγαθού.⁵⁹

Όντας, λοιπόν, γνώστης της φυσικής νομοτέλειας, ο σοφός έχει καθήκον να επισημαίνει στους συνανθρώπους του τα σφάλματά τους και να τους επαναφέρει σε δίκαιους δρόμους, καθιστώντας τον εαυτό του ωφέλιμο τόσο για τον ίδιο τον εαυτό του, όσο και για αυτούς.⁶⁰ Αποτελεί, επίσης, χρέος του να τους συνετίζει έστω και αν απαιτείται να τους τιμωρήσει, αφού η σχέση του με τους άλλους ανθρώπους μοιάζει με εκείνη, την οποία έχει ο ιατρός με τους ασθενείς του.⁶¹ Οφείλει, συνεπώς, να τους ελέγχει, ώστε να καταστούν ενάρετοι και να απομακρύνουν τις λανθασμένες απόψεις από τον νου τους, ενώ επιπλέον είναι ανάγκη να εξετάζουν τη φύση κάθε πράγματος, ώστε να απαλλαγούν από την ανοησία και τη συνακόλουθη δυστυχία.⁶² Ο στόχος του

⁵⁶ *SVF* III, 308.

⁵⁷ Βλ. KIDD 1971.

⁵⁸ Ο C.O. Brink σχολιάζοντας τις ελληνιστικές ηθικές θεωρίες, επισημαίνει ότι όλες, ή έστω οι περισσότερες, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως φυσικές, καθώς όλες, ή σχεδόν όλες, θέτουν τη φύση με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ως το κριτήριο της ηθικής δράσης, BRINK 1965.

⁵⁹ Ο Σέξτος μας παραδίδει το ακόλουθο χωρίο, στο οποίο παρουσιάζεται η πεποίθηση του Ζήνωνα ότι ο κόσμος είναι ένα λογικά θεμελιωμένο οικοδόμημα: *Ζήνων δὲ ὁ Κιτιεύς, ἀπὸ Ξενοφώντος τὴν ἀφορμὴν λαβὼν, οὕτωςί συνερωτᾷ: τὸ προϊέμενον σπέρμα λογικοῦ καὶ αὐτὸ λογικὸν ἔστιν· ὁ δὲ κόσμος προΐεται σπέρμα λογικοῦ· λογικὸν ἄρ' ἔστιν ὁ κόσμος. ᾧ συνεισάγεται καὶ ἡ τούτου ὑπαρξίς, SVF I, 113.*

⁶⁰ *De Constantia Sapientis* VIII, 2. Οι στωικοί φρονούν ότι αποτελεί καθήκον του σοφού να φροντίζει τους συνανθρώπους του και να συμβάλλει στην ηθική τους προαγωγή, Επίκτ. *Διατρ.* III, κβ, 18.

⁶¹ *De Constantia Sapientis* XII, 2-XIII, 2.

⁶² Επίκτ. *Διατρ.* IV, α, 41. Στον Σωκράτη, άλλωστε θεμελιώνεται η στωική αντίληψη σχετικά με τον έλεγχο, πρβλ. Ξεν. *Απομνη.* Δ, 6, 1. Ο έλεγχος, η εξέταση, δηλαδή, των πίστευων των συνανθρώπων αποτέλεσε την αποστολή την οποία ανέθεσε ο θεός τόσο στον Σωκράτη, όσο

ελέγχου είναι καταρχήν προληπτικός, στον βαθμό που προλαμβάνει την απογοήτευση και την αποτυχία, τον φόβο και την ανησυχία.⁶³

Ακόμη και όσοι διασαλεύουν αυτήν τη φυσική τάξη, αναγνωρίζουν την αξία της και σπεύδουν να αποκαταστήσουν την κοσμική ισορροπία, όπως διακρίνουμε στην πρόθεση του Λύκου να νυμφευτεί τη Μεγάρα. Ο σφετεριστής του θρόνου έχει επίγνωση ότι έχει προκαλέσει αναταράξεις στην τάξη του σύμπαντος, αφού κατέχει έναν θρόνο, ο οποίος δεν του ανήκει και θεωρεί ότι ένας γάμος με τη Θηβαία πριγκίπισσα θα καταστήσει τον ίδιο τμήμα αυτής της τάξης και θα επαναφέρει την αρμονία,⁶⁴ ενώ ο χορός των Θηβαίων πανηγυρίζει για την αποκατάσταση της θεϊκής τάξης από τον Ηρακλή,⁶⁵ ο οποίος υπερασπίζεται αυτήν την κοσμική τάξη και λειτουργεί ως αντιπρόσωπος των θεών, όπως είναι εμφανές στα λόγια του Ύλλου: *Του κόσμου δόξα, προστάτης μόνος, αυτός που οι μοίρες στη γη εναπέθεσαν, στον θεών τη θέση,*⁶⁶ ενώ δίχως αυτόν, η κοσμική τάξη διασαλεύεται και κυριαρχεί η αδικία.⁶⁷

5) *Φιλία*. Κεντρική θέση στην περί σοφού αντίληψη της Στοάς κατέχει και το θέμα της φιλίας, η οποία νοείται ως δεσμός, που τείνει σε ηθικούς σκοπούς και αναπτύσσεται μόνο ανάμεσα σε ηθικούς ανθρώπους. Αυτό συνεπάγεται ότι όλοι οι σοφοί είναι εκ φύσεως φίλοι, ενώ η φιλία χαίρει τέτοιας εκτίμησης από τους στωικούς, όπως ορθά παρατηρεί ο Zeller, ώστε να δυσκολεύονται να συνδυάσουν το δόγμα τους για την αυτάρκεια του σοφού με αυτό το δόγμα για την ανάγκη της φιλίας.⁶⁸ Πραγματική φιλία σύμφωνα με τη στωική θεώρηση, είναι δυνατόν να υπάρξει μόνο ανάμεσα στους σοφούς,⁶⁹ ενώ αποτελεί έναν συνεκτικό δεσμό της κοινωνίας, ανάλογης σημασίας με τον έρωτα και ο Επίκτητος τη συνδέει μάλιστα με τον μυθικό Ηρακλή:

*ἄγε, πόσους δὲ περιερχόμενος τὴν οἰκουμένην συνήθεις ἔσχεν, φίλους; ἀλλ' οὐδὲν φίλτερον τοῦ θεοῦ· διὰ τοῦτο ἐπιστεύθη Διὸς υἱὸς εἶναι καὶ ἦν. ἐκείνῳ τοῖνυν πειθόμενος περιήει καθαίρων ἀδικίαν καὶ ἀνομίαν.*⁷⁰

και στον ιδανικό κυνικό, ο οποίος υποδεικνύει τα λάθη, που διαπράττουν οι άνθρωποι, οι οποίοι συνήθως πλανώνται, όσον αφορά τα καλά και κακά και αναζητούν τη φύση του καλού και κακού εκεί που δεν υπάρχει, βλ. Επίκτ. *Διατρ.* III, κβ, 23· πρβλ. III, α, 19.

⁶³ Βλ. ΞΕΝΑΚΗΣ 1990, 139.

⁶⁴ *Hf* 332-358.

⁶⁵ *Hf* 882-893.

⁶⁶ *HOET* 749· πρβλ. 1015-1016, όπου αποκαλείται σωτήρας του κόσμου.

⁶⁷ *HOET* 855-883.

⁶⁸ Βλ. ZELLER & NESTLE 1994, 287.

⁶⁹ Επίκτ. *Διατρ.* II, κβ, 3· πρβλ. II, κβ, 20-22· 36-37· III, κδ, 47-49· III, κστ, 37· IV, ιγ, 16· Επίκτ. *Εγχειρ.* 24, 2.

⁷⁰ Βλ. Επίκτ. *Διατρ.* II, ιστ, 44· πρβλ. III, κδ, 13-14: *καὶ ἔτι πρόσθεν τῷ Ἡρακλεῖ περιελθεῖν τὴν οἰκουμένην ὅλην ἀνθρώπων ὕβριν τε καὶ εὐνομίην ἐφορῶντα καὶ τὴν μὲν ἐκβάλλοντα καὶ*

Ο σοφός ενδιαφέρεται για τους φίλους του, αν και η κατάστασή τους δεν επηρεάζει την αρετή του, ενώ στο έργο *Hercules Furens*, αντιπροσωπευτικό δείγμα φίλου του στωικού σοφού αποτελεί ο Θησέας. Ο Αθηναίος ήρωας είναι ευγνώμων στον Ηρακλή, καθώς τον ανέσυρε από τον Άδη και συμβολικά αυτό αποτελεί αναγνώριση της προσφοράς του σοφού στον κόσμο, καθώς όπως ο Ηρακλής ανεβάζει στο φώς τον Θησέα, ο οποίος ευρισκόταν παγιδευμένος στον ζοφερό κάτω κόσμο, έτσι και ο σοφός ανασύρει τους συνανθρώπους του από τα σκοτάδια της άγνοιας στο φως της γνώσεως. Ο Θησέας, περιγράφει τον Άδη και με την εξιστόρησή του λαμπρύνει ακόμη περισσότερο τον άθλο του Ηρακλή, ενώ φροντίζει να τον παρηγορήσει μετά το έγκλημά του και να τον αποκαθάρει από αυτό προσφέροντάς του συνάμα άσυλο.

6) Ο σοφός είναι επιπλέον *αύστηρός και άνεπιεικής*,⁷¹ δεν ξεγελιέται, δεν πληγώνεται και δεν θίγεται. Ο Σενέκας επισημαίνει διαρκώς την ανοχή του σοφού στις προσβολές, δηλώνοντας ότι αν και αρκετοί προσπαθούν να τον βλάψουν, αποτυγχάνουν διότι απλά η πνευματική απόσταση ανάμεσα σε αυτόν και όσους τον επιβουλεύονται είναι αρκετά μεγάλη, ώστε οι επιθέσεις τους να καταδικάζονται σε αποτυχία.⁷² Όντας μεγαλόψυχος, αδιαφορεί για τη σκαπτική συμπεριφορά εκείνων που είναι αλαζόνες και αγνοούν τον ορθό τρόπο διαχείρισης της εξουσίας τους, αφού αυτοί είναι ηθικά κατώτεροί του,⁷³ ενώ ακόμη και αν κάποιος ανώτατος άρχοντας τον περιφρονήσει, γνωρίζει ότι η θέση αυτού του ανθρώπου είναι τόσο αξιοζήλευτη, όσο αυτή ενός δούλου.⁷⁴ Ωστόσο, αποτελεί χρέος του να τους λογικεύει έστω και αν απαιτείται η τιμωρία τους και αυτό δεν το πράττει προκειμένου να εκδικηθεί, αφού αυτός δεν έχει πάθει κάποιο κακό, αλλά για να διορθώσει τη συμπεριφορά τους.⁷⁵

Συνεπώς σε αυτήν την εικόνα του σοφού, ο Ηρακλής φέρει επιτυχώς εις πέρας τους άθλους του παρά τον ψόγο, όσων θεωρούν ότι συμπεριφέρεται σαν δούλος υπηρετώντας τον Ευρυσθέα. Έτσι, ο Λύκος κατηγορεί τον Αμφιτρώνα ότι με αυτά τα λόγια αδικεί τον βασιλιά των ουρανών, αρνούμενος τη θεϊκή καταγωγή του Ηρακλή και επισημαίνοντας ότι ο ήρωας είναι δού-

καθαίροντα, τὴν δ' ἀντεισάγοντα. καίτοι πόσους οἶει φίλους ἔσχεν ἐν Θήβαις, πόσους ἐν Ἄργει, πόσους ἐν Αἰθίοις, πόσους δὲ περιερχόμενος ἐκτίσασατο.

⁷¹ *SVF* III, 640.

⁷² *De Constantia Sapientis* III, 4-IV 3. Στον *Ηρακλή* του Ευριπίδη δηλώνεται ότι όποιος έχει ευγενική ψυχή, υπομένει θεϊκά πλήγματα: *ὅστις εὐγενὴς βροτῶν φέρει ἴτ' ἀ τῶν θεῶν γερὰ πτόματ' οὐδ' ἀναίνεται*, Ευρ. *Ηρακλ.* 1227-1228.

⁷³ *De Constantia Sapientis* XI, 1-2.

⁷⁴ *De Constantia Sapientis* XIII, 3. Η τάση των ανθρώπων να αποπειρώνται να πλησιάζουν πρόσωπα με εξουσία, προκειμένου να ανελιχθούν κοινωνικά ή να αυξήσουν την περιουσία τους, επικρίνεται και από άλλους στωικούς, Επίκτ. *Διατρ.* IV, α, 95-97.

⁷⁵ *De Constantia Sapientis* XII, 2-XIII, 2.

λος του Ευρυσθέα, κατάσταση η οποία δεν αρμόζει σε θεό. Ο Αμφιτρύων του απαντά ότι αρκετοί θεοί κατάγονται από θνητούς γονείς, δηλώνοντας ότι από αυτούς αρκετοί ταπεινώθηκαν όντας θεοί, για να υψωθούν στη συνέχεια. Έτσι, αναφέρει ότι, σε αναλογία με τον βίο του Ηρακλή, ο Απόλλων αναγκάστηκε να βόσκει τα κοπάδια του Άδμητου, η μητέρα του τον έφερε στον κόσμο εξόριστη και κυνηγημένη, ενώ το πρώτο θηρίο που σκότωσε ήταν ο Πύθωνας στους Δελφούς, ενώ επιπλέον, ο Διόνυσος αλλά και ο ίδιος ο Δίας υπέμεναν αρκετές συμφορές στα παιδικά τους χρόνια, όπως ο Ηρακλής.⁷⁶

Ο Σενέκας ισχυρίζεται ακόμη ότι ο σοφός δεν οργίζεται, δεν βιαιοπραγεί και κυριαρχεί στα πάθη του,⁷⁷ αλλά ο Ηρακλής δεν φαίνεται να αντιπροσωπεύει αυτά τα γνωρίσματα με επιτυχία. Διαπράττει ένα φοβερό έγκλημα και μοναδικό του ελαφρυντικό αποτελεί η νοητική κατάσταση κάτω από την οποία δολοφόνησε την οικογένειά του.⁷⁸ Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Σενέκα, η οργή αποτελεί ένα είδος παράνοιας, καθώς ανάμεσα σε άλλα συνδέεται με απώλεια του ελέγχου, παραμέληση της αξιοπρεπούς συμπεριφοράς, θόλωση της κριτικής ικανότητας και αποκλεισμό του λογικού.⁷⁹

Είναι δυνατόν, ωστόσο, να εντοπίσουμε κάποια ψεγάδια στη συμπεριφορά του πριν αλλά και κατά τη διάρκεια του εγκλήματος, τα οποία εξασθενίζουν τα ελαφρυντικά του, καθώς πριν καταληφθεί από μανία, καλεί όλους τους θεούς για τη θυσία εκτός από όσους σχετίζονται με την Ήρα,⁸⁰ ενώ δεν πλένει τα χέρια του από το αίμα των εχθρών του πριν προχωρήσει στη θυσία, δηλώνοντας ότι δεν υπάρχει εκλεκτότερο θυσίασμα για τον Δία από έναν άδικο βασιλιά.⁸¹

Επίσης, ενώ έχει καταληφθεί από μανία, διαπράττει ύβρη απειλώντας τους θεούς,⁸² ενώ σκοτώνει τους υιούς του, νομίζοντας ότι είναι οι υιοί του Λύκου και του Ευρυσθέα⁸³ και έτσι βρίσκεται στην πλευρά αυτών που αδικούν, αφού φέρεται έτσι όπως θα έπρατταν ο Ευρυσθέας και ο Λύκων, ο οποίος, πριν εμφανιστεί ο Ηρακλής, ήταν έτοιμος να δολοφονήσει τους υιούς του ήρωα. Επιπλέον σκοτώνει τη Μεγάρα νομίζοντας ότι είναι η Ήρα,⁸⁴ πράξη

⁷⁶ *Hf* 447-462. Στην τραγωδία του Ευριπίδη, η οποία πραγματεύεται το ίδιο θέμα, ο Λύκος αποκαλεί δειλό τον Ηρακλή γιατί χρησιμοποιεί τόξο και τον υπερασπίζεται ο Αμφιτρύων, *Ευρ. Ηρακλ.* 156-161. Επίσης, στο ίδιο έργο, ο Αμφιτρύων αναδεικνύεται ισόθεος, αν όχι ανώτερος των θεών, καθώς επισημαίνει ότι δεν έχει εγκαταλείψει τους συγγενείς του αβοήθητους, όπως εγκατέλειψε ο Δίας τον Ηρακλή, *Ευρ. Ηρακλ.* 339-347.

⁷⁷ *De Constantia Sapientis* IX, 3.

⁷⁸ Αναφορά στη δολοφονία προσφιλών προσώπων γίνεται και στο *De Ira* III, iii.3.

⁷⁹ *De Ira* I, i.2-3.

⁸⁰ *Hf* 900-907.

⁸¹ *Hf* 918-923.

⁸² *Hf* 955-972.

⁸³ *Hf* 987-990.

⁸⁴ *Hf* 1010-1020.

η οποία αναμφισβήτητα αποτελεί ύβρη απέναντι στο πρόσωπο της βασίλισσας των θεών και απόπειρα διατάραξης της θεϊκής ευταξίας. Η επίδειξη τέτοιας συμπεριφοράς φαίνεται να αποκαλύπτει τις μύχιες επιθυμίες του ήρωα, οι οποίες ασφυκτιώντας στο υποσυνείδητό του, βγαίνουν ορμητικά στην επιφάνεια με τρομακτικά αποτελέσματα.⁸⁵

Ωστόσο, οφείλουμε να έχουμε κατά νου ότι στον *Hercules Furens* ο Σενέκας επιχειρεί να παρουσιάσει τη δράση του στωικού σοφού μέσα σε εξαιρετικά ακραίες συνθήκες. Επιπλέον, ο Ρωμαίος φιλόσοφος δεσμεύεται από το ίδιο το περιεχόμενο του μύθου στον οποίο θεμελιώνει το έργο του, καθώς αυτή η ιστορία αποτελεί τον καμβά επάνω στον οποίον εικονογραφεί το πορτρέτο του στωικού σοφού και δεν έχει τη δυνατότητα να προχωρήσει σε σημαντικές μεταβολές δίχως να αλλοιώσει την ψυχή του σχετικού μύθου. Ωστόσο, δεν φαίνεται να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα να τροποποιήσει τη διήγηση της τραγικής μοίρας του ήρωα και η ιστορία των δεινών του Ηρακλή εξυπηρετεί αποτελεσματικά τις προθέσεις του.⁸⁶ Στόχος του, άλλωστε, δεν είναι να περιγράψει τη συμπεριφορά του σοφού σε ένα συμπόσιο ή σε μία ρητορική επίδειξη εντός μίας φιλοσοφικής σχολής, αλλά να διηγηθεί μία ιστορία, η οποία θα αφηγείται τη στάση του σοφού σε οριακές για τον ανθρώπινο ψυχισμό συνθήκες και ο μύθος του Ηρακλή του προσφέρει την ευκαιρία, ενώ και ο ίδιος αναγνωρίζει ότι οφείλει να δώσει μία πειστική απάντηση σε όσους επικρίνουν τη σχολή για τη δυνατότητα κατάκτησης της ευδαιμονίας μέσω του στωικού τρόπου ζωής.⁸⁷ Επιπλέον, το ίδιο το έγκλημα του ήρωα εμπεριέχει και την τιμωρία του, όπως είναι προφανές από τις αντιδράσεις του, αφού συνειδητοποιεί όσα έχουν συμβεί. Αυτή είναι, άλλωστε, η μεγαλύτερη τιμωρία για τις αδικίες κατά τον Σενέκα, η ίδια η διάπραξή τους.⁸⁸

7) Η στάση του σοφού απέναντι στον θάνατο. Ως γνωστόν μεταξύ των στωικών και των κυνικών προβαλλόταν η ριζοσπαστική αντίληψη περί αυτοκτο-

⁸⁵ Ο Σενέκας, αναλύοντας τη μέθη επισημαίνει ότι συχνά αυτή απλά εμφανίζει στην επιφάνεια τον πραγματικό εαυτό του ανθρώπου, *Epist.* 83.

⁸⁶ Ενδεχομένως μέσα στις προθέσεις του να καταγράφεται και η επιθυμία να περιγράψει τις συνέπειες της στρεβλής χρήσης της δύναμης του σοφού, αποσαφηνίζοντας την εκτίμηση του Ζήνονα κατά την οποία η παρερμηνεία των διδασχών του θα δημιουργήσει φαύλους, *SVF I*, 242.

⁸⁷ *De Constantia Sapientis* III, 1. Σχετικά με τη μανία, η οποία καταλαμβάνει τον Ηρακλή βλ. O'BRIEN-MOORE 2003, 202-206. Συναφές με την κριτική απέναντι στην ψυχική κατάσταση του ήρωα, είναι και το ερώτημα, το οποίο απασχόλησε τη Στοά, αν επιτρέπεται στον σοφό η μέθη, *SVF III*, 229, 237-239, 643. Υπήρχαν στωικοί που διέκριναν μεταξύ οίνωσης και μέθης, θεωρώντας την πρώτη επιτρεπτή, ενώ τη δεύτερη ανεπίτρεπτη, καθιστώντας έτσι το θέμα της μέθης μια καλή ευκαιρία άσκησης αυτοελέγχου για τον επίδοξο σοφό, *SVF III*, 644. Κατ' αναλογία ο Σενέκας επισημαίνει τη διάκριση ανάμεσα στον οξύθυμο και τον οργισμένο, *De Ira I*, iv.1.

⁸⁸ *De Ira III*, xxvi.2.

νίας ως «πράξης ανώτατης εκδήλωσης ηθικής ελευθερίας»,⁸⁹ με συνέπεια να απορρέει από τη θέση αυτή ότι η ζωή και ο θάνατος ανήκουν στα αδιάφορα, στα *οὐκ ἐφ' ἡμῖν* και συχνά οι στωικοί επισημαίνουν ότι οι καλοί τρόποι επιβάλλουν να αποχωρεί κανείς όταν έρθει η κατάλληλη ώρα.⁹⁰ Η αδιαφορία συνεπώς των στωικών για τον θάνατο ήταν τέτοια που σε ορισμένες περιπτώσεις τους οδηγούσε στην *εὐλογον ἐξαγωγήν*.⁹¹ Υπό την επίδραση του πλατωνικού *Φαίδωνος* οι στωικοί θεωρούν τη φιλοσοφία μελέτη θανάτου⁹² και παρομοιάζοντας τη ζωή με συμπόσιο⁹³ δέχονται πέντε λόγους για τους οποίους επιτρέπεται σε κάποιον να θέσει οικειοθελώς τέρμα στη ζωή του, όπως πέντε τρόποι υπάρχουν σύμφωνα με τη Στοά για να λυθεί ένα συμπόσιο. Έτσι, σύμφωνα με τη Στοά, επιτρέπεται στον σοφό να εγκαταλείψει τη ζωή: α) εάν υπάρχει μεγάλη ανάγκη και ο θάνατός του θα αποδειχθεί σωτήριος για την πατρίδα του, β) εάν οι τύραννοι αναγκάζουν τον σοφό να προβεί σε αισχρές πράξεις, γ) εάν ο σοφός πάσχει από μακρά και ανίατο νόσο, δ) εάν υποφέρει από τη φτώχεια και, τέλος, ε) στην περίπτωση κατά την οποία ο σοφός διαισθανθεί ότι οι πνευματικές του δυνάμεις αρχίζουν να τον εγκαταλείπουν.⁹⁴

Ο Σενέκας υποστηρίζει έντονα ότι στον σοφό δεν είναι δυνατόν να συμβεί κάτι άσχημο⁹⁵ και ακόμη και ο θάνατος δεν αποτελεί κακό.⁹⁶ Έτσι, στον *Hercules Furens* δηλώνεται με εκφραστή τον χορό ότι ο θάνατος είναι αναπόφευκτος: *η λήκυθος δέχεται τα έθνη που καλούνται*,⁹⁷ ενώ η Μεγάρα αποδέχεται την αυτοκτονία ως επιλογή, αναδεικνυόμενη έτσι άξια σύντροφος του ήρωα.⁹⁸ Επιπλέον, στο έργο *Hercules Oetaeus* η Δηϊάνειρα υποστηρίζει ότι συχνά ο θάνατος είναι ευεργέτημα και για πολλούς ανθρώπους καθίσταται ένας τρόπος συγχώρεσης.⁹⁹ Ωστόσο, ο θάνατος δεν είναι κάτι το οποίο

⁸⁹ Βλ. ZELLER & NESTLE 1994, 286. Ας μη λησμονούμε επίσης, ότι και ο ίδιος ο Σενέκας, πιστός στις αρχές του, αυτοκτόνησε μετά από εντολή του Νέρωνα, Tac. Ann. XV, 60-65.

⁹⁰ Επίκτ. *Εγχειρ.* 7 και 15 και I, κε, 18.

⁹¹ Βλ. π.χ. SVF I, 288 για τον ιδρυτή της σχολής, τον Ζήνωνα ή SVF I, 474 για τον Κλεάνθη.

⁹² Βλ. Πλάτ. *Φαίδ.* 67e και 81a.

⁹³ Ομοίως πράττει και ο Επίκτιτος. Στη ζωή του πρέπει να συμπεριφέρεται κανείς όπως σε μια συνεστίαση, Επίκτ. *Εγχειρ.* 15.

⁹⁴ SVF III, 768. Για την *εὐλογον ἐξαγωγήν* βλ. ακόμα SVF III, 146· III, 757-767.

⁹⁵ Βλ. ενδεικτικά *De Constantia Sapientis* III, 4-IV, 3.

⁹⁶ *De Constantia Sapientis* VIII, 3.

⁹⁷ *Hf* 190-191· πρβλ. 864-875.

⁹⁸ *Hf* 420-421. Αιτιολογεί την απόφασή της επιθυμώντας να μην εξαναγκαστεί να παντρευτεί τον Λύκο και συνεπώς η επιλογή της εμπίπτει στη δεύτερη από τις περιπτώσεις ευλόγου εξαγωγής, τις οποίες ονοματίζουν οι στωικοί, καθώς αναγκάζεται από κάποιον τύραννο να προβεί σε αισχρές πράξεις. Η Μεγάρα αποδεικνύει άξια της θέσης της και στο έργο του Ευριπίδη, καθώς απορρίπτει την ιδέα της εξορίας και επιζητά να πεθάνει με τιμή, Ευρ. *Ηρακλ.* 275-311.

⁹⁹ *HOET* 929.

πρέπει να επιδιώκεται, αλλά η απόφαση να προκαλέσει κάποιος τον θάνατό του, πρέπει να λαμβάνεται με λογικά κριτήρια: *Αποτελεί απόδειξη μίας γενναίας ψυχής να παραμένει στη ζωή για χάρη άλλων.*¹⁰⁰ Αυτό είναι φανερό όταν ο Ηρακλής, ενώ αρχικά δηλώνει την πρόθεσή του να αφαιρέσει τη ζωή του, αλλάζει γνώμη, επιχειρώντας να αποτρέψει την αυτοκτονία του πατέρα του.¹⁰¹

Ο θάνατος του Ηρακλή στην Οίτη, αποτελεί μία μορφή αυτοκτονίας, η οποία πληροί τα απαραίτητα κριτήρια προκειμένου να χαρακτηριστεί εύλογος εξαγωγή, καθώς η κατάστασή του δεν θεραπεύεται. Ενδεχομένως αυτός ο μύθος να αποτέλεσε το έναυσμα για την αυτοκτονία του κυνικού φιλοσόφου Περεγρίνου,¹⁰² ενώ η περιγραφή από τον Σενέκα του γαλήνιου τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζει ο Ηρακλής τον θάνατο, θυμίζει τη στάση κάποιων επιφανών εκπροσώπων της Στοάς.¹⁰³ Τη στάση του σφραγίζει η γενναιότητα, καθώς δεν ενδιαφέρεται για τον επικείμενο θάνατο, αλλά δίνει μεγαλύτερη σημασία στο γεγονός ότι επέζησε από τόσους κινδύνους για να χαθεί με τρόπο, τον οποίο θεωρεί επονείδιστο.¹⁰⁴

Σε όλη αυτήν τη διαδικασία προβάλλεται η στωική καρτερία του ήρωα, ο οποίος υπομένει με αξιοπρέπεια τη μοίρα του,¹⁰⁵ αντιμετωπίζοντας τη μέρα του θανάτου του ως ημέρα εορτής, άξια του τρόπου με τον οποίο έζησε: *Έναν θάνατο δοξασμένο επέτρεψέ μου να διαλέξω τώρα, ζακουστό, δοξασμένο, αντίξιο της φήμης μου. Διάσημη τη μέρα αυτή θα κάνω.*¹⁰⁶ Αυτήν τη δόξα του ήρωα διακηρύττει ο Φιλοκτήτης αποκαλύπτοντας ότι ο Ηρακλής στάθηκε απέναντι στον θάνατο με ανώτερο τρόπο από αυτόν που πολλοί άνθρωποι αντιμετωπίζουν τη ζωή, αντιμετωπίζοντας με ανδρεία ακόμη και τις φλόγες που τον τύλιγαν, αναδεικνυόμενος τελικά θριαμβευτής απέναντι στον θάνατο.¹⁰⁷ Ακόμη, ο χορός εκτιμά με ακλόνητη βεβαιότητα ότι ακόμη και στον κάτω κόσμο, θα έχει εξέχουσα θέση, καθώς δεν θα βρεθεί ανάμεσα στο πλήθος των άσημων νεκρών, αλλά θα λάβει μία θέση ανάμεσα στους κριτές του Άδη και θα τιμωρεί με την εξουσία που θα αποκτήσει τους τυράννους.¹⁰⁸

¹⁰⁰ *Epist.* 104.

¹⁰¹ *Hf* 1314-1317. Σχετικά με αυτό το σημείο βλ. BOYLE 1997, 108-110.

¹⁰² Βλ. Λουκ. *Περί τῆς Περεγρίνου Τελευτήος*.

¹⁰³ Ενδεικτικά αναφερόμε τον Ζήγωνα τον Κιτιά (SVF I, 288) και τον Κλεάνθη (SVF I, 474).

¹⁰⁴ *HOET* 1161-1208.

¹⁰⁵ *HOET* 1377-1395. Ενδιαφέρεται μάλιστα περισσότερο να μην δώσει στην Ήρα την ικανοποίηση να τον δει να υποφέρει, παρά για τον ίδιο τον θάνατο: *Εμπρός, πρόθυμε του Αλκίδη φίλε! Πιάσε της Οίτης τον δαυλό και ας θαυμάσει η μηριά μου πως υποφέρω τις φλόγες,* *HOET* 1715.

¹⁰⁶ *HOET* 1472-1474.

¹⁰⁷ *HOET* 1607-1714.

¹⁰⁸ *HOET* 1550-1551. Η περιγραφή των τελευταίων στιγμών του ήρωα προσφέρει την εικόνα της στάσης, την οποία τηρεί ο σοφός απέναντι στον θάνατο: *Ανάμεσα στην λάβρα την καυτή, στις φοβερές φλόγες, ακούνητος, άσειστος, σε καμιά δεν στρέφει πλευρά τα βασανισμένα μέ-*

8) *Ο σοφός απέναντι στα πάθη*. Συχνά στο κείμενο του Σενέκα περιγράφονται τα πάθη σε διάφορες μορφές τους,¹⁰⁹ ενώ δίνεται μια διαφορετική διάσταση στους άθλους του Ηρακλή, καθώς τα τέρατα που εξόντωσε ο ήρωας περιγράφονται ως αποτελέσματα του πάθους των θεών: *οτιδήποτε εχθρικό έχει η γη γέννημα έχει πέσει, από το χέρι μου το δεξί ξαπλώθηκε στο χώμα. Ο θυμός των θεών έχει εκμηδενιστεί*.¹¹⁰ Καθίσταται, συνεπώς, ο ήρωας, καταστροφέας των παθών, τα οποία συνιστούν προϊόντα της θεϊκής οργής, άποψη η οποία συνδέεται με τη στωική τάση να ερμηνεύονται αλληγορικά οι αρχαίοι μύθοι και η θρησκεία. Οι άθλοι του παρουσιάζονται ως αντίδραση απέναντι σε αρνητικά φορτισμένα συναισθήματα των θεών, ενώ ταυτοχρόνως η εκμηδένιση των πλασμάτων που παράγει το θεϊκό πάθος, συνιστά εκ μέρους του πράξι, η οποία προσφέρει αγαθοεργείες υπηρεσίες στους θνητούς.

Τα πάθη που βρίσκονται στο προσκήνιο και κρατούν τους πρώτους ρόλους στη σκηνική ζωή του ήρωα, είναι η οργή και ο έρωτας. Ο φτερωτός θεός μάλιστα είναι η αιτία των συμφορών που θα ακολουθήσουν, καθώς αυτός έστρεψε τον Δία προς την Αλκμήνη, ένωση από την οποία ως αποτέλεσμα προέκυψε η γέννηση του Ηρακλή, αλλά και η θεϊκή οργή και ζήλια της Ήρας. Αποτελεί ακόμη την πραγματική αιτία που προκαλεί την καταστροφή του ήρωα, αφού τυφλωμένος από το ερωτικό του πάθος για την Ιόλη, καταστρέφει την Οιχαλία,¹¹¹ πράξι η οποία έχει ως συνέπεια την πρόκληση της ζήλιας και της οργής της συζύγου του, Δηϊάνειρας, συναισθήματα τα οποία θα οδηγήσουν τον Ηρακλή στον θάνατό του.

Ο έρωτας αποτελεί το πεδίο στο οποίο ο Ηρακλής αποδεικνύεται γνήσιος απόγονος του νεφεληγερέτη θεού.¹¹² Η Ήρα αναφέρεται σε μια μακρά σειρά ερωμένων του Δία και στους καρπούς αυτών των σχέσεων, οι οποίοι μετα-

λη του. Ενθαρρύνει, συμβουλεύει, ακόμη ενεργός, αν και φλεγόμενος. Σ' όλους τους υπηρετές του της μυχής το σθένος δείχνει ... όλος ο κόσμος θαυμάζοντας στέκεται και οι φλόγες χάνουν την δύναμη τους, τόσο ήρεμο το βλέμμα του, ο ήρωας τόσο μεγαλοπρεπής ... όπου ψηλότερες είναι οι φλόγες σπεύδει, άφοβος, αψηφώντας τες. Για λίγο ο ίδιος απολαμβάνει με τα μάτια του την πυρκαγιά. Αλλά τώρα η βαριά γενειάδα του πύρινη φωτίζει. Και ακόμα και όταν απειλητικά η φωτιά επιτέθηκε στο πρόσωπό του και με καυτές γλώσσες έγλειψε για το κεφάλι του, τα μάτια του δεν είχε σφαλίσει, HOET 1736-1755.

¹⁰⁹ *Hf 159, 201, 780*, όπου παρατηρούμε τη μανία να κυριεύει τους μεθυσμένους Κένταυρους και Λάπιθες. *HOET 400, 620-639, 706-714.*

¹¹⁰ *HOET 29.*

¹¹¹ *HOET 416-431*: Κάποια να ερωτευθεί αναζητά η αναζήτηση του είναι των παρθένων οι κάμαρες. Εάν του την αρνηθούν κάποια την αρπάξει ενάντια σε έθνη οργίζεται, ανάμεσα στα ερείπια αναζητά τις νύφες και η υπέρμετρη υπερβολή αποκαλείται ηρωισμός. Η Οιχαλία η ένδοξη έπεσε. Ένας ήλιος, μια μέρα να στέκεται την είδε και να πέφτει και το πάθος ήταν η αιτία αυτής της συμφοράς ...

¹¹² Στο έργο *Hercules Oetaeus*, άλλωστε, δηλώνεται ότι ο έρωτας είναι παντοδύναμος, καθώς έχει κατακτήσει ακόμη και τους ουράνιους θεούς (*Hf 472*).

μορφώθηκαν σε αστερισμούς και στέκονται ψηλά στους ουρανούς ως τρόπαια της απιστίας του βασιλιά των θεών και μεμψιμοιρεί διότι:

πρέπει στην Γη να κατοικώ γιατί πόρνες κατοικούν τους ουρανούς ... εγκατέλειψα τους ουρανούς και, εξορισμένη από αυτούς, έδωσα τη θέση μου σε πόρνες.¹¹³

Το μίσος της, μάλιστα, δεν περιορίζεται μόνο στον Ηρακλή, αλλά επεκτείνεται και στη γενέτειρά του τη Θήβα, καθώς αυτή η πόλη έχει αφειδώς προσφέρει αναισχυντες γυναίκες που γεννοβολούν παιδιά για τον άντρα μου.¹¹⁴ Επιπλέον, τα επακόλουθα των ερωτικών περιπετειών του αργικέρανου θεού δεν αποτελούν απλά τους νόθους καρπούς των ασίγαστων λάγων παθών του, αλλά ανέρχονται στην τάξη των θεών, όπως αναγνωρίζει η Ήρα έχοντας απαριθμήσει μερικούς από αυτούς τους Διογέννητους ημίθεους, ενώ και ο Αμφιτρώων περιγράφει τη Θήβα ως γενέθλια γη πολλών θεών.¹¹⁵ Αυτό το γεγονός αποτελεί ακόμα μεγαλύτερη πρόκληση για την Ήρα, η οποία δεν έχει αποκτήσει τόσους πολυάριθμους απογόνους και αυτοί που έχει γεννήσει δεν λατρεύονται από τους θνητούς τόσο έντονα, όσο κάποιοι από τους απογόνους του συζύγου της.

Η Δηιάνειρα, με τη σειρά της εκφράζει παρόμοια παράπονα με την Ήρα, απέναντι στον δικό της σύζυγο, τον Ηρακλή,¹¹⁶ ενώ η τροφός της θα απαριθμήσει στη συνέχεια τις ερωτικές περιπέτειες του Ηρακλή,¹¹⁷ όπως αντίστοιχα η Ήρα απαρίθμησε τους έρωτες του Δία, χαρακτηρίζοντας, μάλιστα, τον ήρωα περιπλανώμενο στην γη και περιπλανώμενο στον έρωτα.¹¹⁸ Ο έρωτας συνιστά σε τελική ανάλυση την κινητήρια δύναμη, η οποία ωθεί τη Δηιάνειρα να προβεί σε πράξεις, οι οποίες θα οδηγήσουν τόσο την ίδια όσο και τον ήρωα στην καταστροφή. Έτσι, κάνει δέηση στον Έρωτα να εκτοξεύσει τα βέλη του στον Ηρακλή και να ξεριζώσει από την καρδιά τού ήρωα το πάθος το οποίο τον διακατέχει απέναντι στην Ιόλη.¹¹⁹

¹¹³ *Hf* 2-4 και γενικότερα 1-18. Μνημονεύει συγκεκριμένα την Καλλιστώ (Ursa Major), την Ευρώπη (Ταύρος), τις Πλειάδες (το ομώνυμο αστρικό σμήνος), τη Δανάη (Περσέας) τη Λήδα (Δίδυμοι, αναφέρεται στους Διόσκουρους), τη Λητώ (τα παιδιά της, ο Απόλλων και η Άρτεμις αντιστοιχούν στον Ήλιο και τη Σελήνη), τη μητέρα του Διονύσου Σεμέλη και τη σύζυγό του Αριάδνη (corona borealis, βόρειος στέφανος) και τον Ωρίωνα (ο ομώνυμος αστερισμός).

¹¹⁴ *Hf* 20-22.

¹¹⁵ *Hf* 258-259.

¹¹⁶ *HOET* 358-362.

¹¹⁷ *HOET* 363-377.

¹¹⁸ *HOET* 364.

¹¹⁹ *HOET* 541-562. Ο θεατής του έργου δεν δύναται σε αυτό το σημείο να αποφύγει να κάνει ασυναίσθητα τον παραλληλισμό ανάμεσα στα ισχυρά βέλη του Έρωτα και στα διαποτισμένα

Η οργή είναι ένα ακόμη στοιχείο αντιπροσωπευτικό του Ηρακλή στις τραγωδίες του Σενέκα. Ας μη λησμονούμε, άλλωστε, ότι σε ένα έργο δανείζει το όνομά της στον τίτλο, ενώ απασχόλησε αρκετά τον Ρωμαίο σοφό ώστε να αποτελέσει αντικείμενο μιας πραγματείας του. Στις τραγωδίες του η οργή της Ήρας συνιστά αιτία της δολοφονίας της οικογένειας του Ηρακλή από τον ίδιο τον ήρωα και η οργή της Δηιάνειρας γίνεται αιτία οικογενειακής συμφοράς για άλλη μια φορά. Η Δηιάνειρα, τελικά, γίνεται όργανο της Ήρας, φορέας της οργής της, εφόσον και η ίδια απευθύνει αυτό το αίτημα στη θεά.¹²⁰

Η περιγραφή της οργής η οποία διακατέχει τη Δηιάνειρα, τόσο από την ίδια όσο από τη σκοπιά της τροφού της,¹²¹ καταλήγει σε μια δήλωση από τη σύζυγο του ήρωα, η οποία καταδεικνύει το μέγεθος του θυμού της αφού συγκρίνοντας τον εαυτό της με την Ήρα ισχυρίζεται ότι η θεά *δεν γνωρίζει να μισεί αρκετά*.¹²² Τελικά, το πάθος της καταλαγιάζει, γεγονός ανεξήγητο κατά τη δική της άποψη,¹²³ σκηνή η οποία μας θυμίζει τη γαλήνια εικόνα που παρουσιάζει στον θεατή του έργου ο Ηρακλής, λίγες στιγμές πριν τον κυριεύσει η μανία στον *Hercules Furens*.¹²⁴

Αξίζει επιπλέον να σημειωθεί ότι και ο ίδιος ο ήρωας, ενώ είναι καταστροφείας των παθών,¹²⁵ είναι συνάμα δέσμιος του δικού του προσωπικού πάθους, της φιλοδοξίας, και συχνά υπερβαίνει το μέτρο. Έτσι, δεν είναι λίγες οι φορές που εκφράζει το πάθος του να σκοτώσει τέρατα,¹²⁶ πράγμα το οποίο επιζητά ακόμη και στις τελευταίες στιγμές του,¹²⁷ ενώ φτάνει ακόμη και σε σημείο, κατελιημμένος από το μανικό του παραλήρημα, να απειλεί ότι εάν δεν γίνει δεκτός στον ουρανό, να πάρει τη θέση του ανάμεσα στους αθάνατους, ότι θα ελευθερώσει τον Κρόνο από τα δεσμά του και ηγούμενος ο ίδιος

με το δηλητήριο της Ύδρας βέλη του Ηρακλή και στο οδυνηρό τέλος που επιφυλάσσουν αυτά τα βέλη στον ήρωα. Ο Ηρακλής χάνεται τελικά, έχοντας πληγεί, τόσο από τα βέλη του φτερωτού θεού, όσο και από το αίμα του Νέσσου το αναμεμιγμένο με το φαρμάκι της Ύδρας που είχε επάνω του το βέλος, το οποίο έκοψε το νήμα της ζωής του κενταύρου.

¹²⁰ HOET 256-274. Σε αυτούς τους στίχους δηλώνει ακόμη την αποστροφή της στην ιδέα ότι η Ιόλη, σκλάβα ούσα, καταστεί συγγενής του Δία και θα γεννήσει παιδιά του Ηρακλή, τα οποία θα είναι έτσι αδέρφια των παιδιών που έχει αποκτήσει η ίδια η Δηιάνειρα με τον ήρωα (278-279). Καθίσταται συνεπώς εμφανές ότι το μένος της έχει την ίδια ρίζα με την έχθρητα της Ήρας προς τον ήρωα.

¹²¹ HOET 233-306.

¹²² HOET 301.

¹²³ HOET 307-313.

¹²⁴ Hf 926-938.

¹²⁵ Συχνά οι άθλοι των ηρώων χρησιμοποιούνται από τη Στοά ως παραδείγματα ικανά να προτρέψουν τους ανθρώπους σε ηθική δράση και να κατανικήσουν τα πάθη, Επίκτ. *Διατρ.* II, 44-46· πρβλ. και HOET 29.

¹²⁶ Hf 937.

¹²⁷ HOET 1399.

προσωπικά πλέον των τιτάνων, θα εκθρονίσει τον Δία από τον Όλυμπο.¹²⁸ Το πάθος συνεπώς, το οποίο κατατρέχει τον μυθικό ήρωα είναι η φιλοδοξία την οποία εκφράζει επανειλημμένα, να γίνει δεκτός στα άστρα, ανάμεσα στους πραγματικούς του συγγενείς τους θεούς. Δεν παραλείπει, βέβαια, να τονίσει ότι αυτός ο κόσμος δεν είναι η πραγματική του πατρίδα, ενώ διαμαρτύρεται στον ουράνιο πατέρα του, επισημαίνοντας ότι αν και με τις πράξεις του έχει εκπροσωπήσει επάξια τον Δία, φέρνοντας την ειρήνη σε όλον τον κόσμο, εξοντώνοντας άδικους τυράννους και συντρίβοντας όσους ήταν άξιοι της θεϊκής οργής, τα άστρα δεν είναι ακόμη προσβάσιμα σε αυτόν.¹²⁹ Αντιθέτως, πρόσβαση στα άστρα έχουν τα φρικτά όντα τα οποία αφάνισε:

*ιδού, τώρα έχει κάθε κτήνος εισβάλλει στους ουρανούς, προλαμβάνοντάς με· αν και νικηφόρος, αενίζω τους κόπους μου από την γη· γιατί σε τέρατα πρώτα και θηρία άγρια έχει η Ήρα τα άστρα παραδώσει ...*¹³⁰

Τη δυσαρέσκειά του επιτείνει η πεποίθησή του ότι άλλοι, προβαίνοντας σε μικρότερης αξίας, συγκρινόμενες με τις δικές του, πράξεις, κατόρθωσαν να κερδίσουν μια θέση ανάμεσα στα άστρα.¹³¹ Είναι εμφανές ότι αισθάνεται αδικημένος από τον ουράνιο πατέρα του, εφόσον θεωρεί τους άθλους του, κατορθώματα μεγαλύτερου βαθμού δυσκολίας, συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα επιτεύγματα του Απόλλωνα, του Βάκχου ή του Περσέα.

Η σφοδρή επιθυμία του να γίνει δεκτός ανάμεσα στους αθάνατους, εκφράζεται ακόμη και στις τελευταίες στιγμές του: ... *το βλέμμα του ήταν εκείνο κάποιου, ο οποίος τα άστρα αναζητεί.*¹³² Επιζητά παράλληλα την επιδοκιμασία του Δία, τον οποίο παρακαλεί να τον κάνει δεκτό στους ουρανούς, ενώ πασχίζει να μετατρέψει την ημέρα του θανάτου του σε ημέρα θριάμβου ή ολοκληρωτικής καταστροφής, καθώς χαρακτηρίζει δίχως αξία πράξεις τους άθλους του, εναποθέτοντας σε αυτήν την ημέρα τις ελπίδες όλου του βίου του:

*αλλά υιό σου απέδειξέ με πρώτα. Αυτή η μέρα θα με αποδείξει των αστέρων άξιο. Δίχως αξία είναι όλα όσα ως τώρα έχουν γίνει· αυτή η ημέρα, πατέρα, θα οδηγήσει τον Ηρακλή στο φώς ή θα τον καταστρέψει.*¹³³

¹²⁸ *Hf* 955-972.

¹²⁹ *HOET* 1-29.

¹³⁰ *HOET* 63-73. Αυτή η παρατήρηση θυμίζει την πικρή διαμαρτυρία της Ήρας στον *Hercules Furens*, όπου επισημαίνει ότι οι ερωτικές της αντίζηλες και τα παιδιά τους έχουν κατακτήσει αρκετές θέσεις ανάμεσα στα άστρα, *Hf* 2-4).

¹³¹ *HOET* 94-98.

¹³² *HOET* 1643.

¹³³ *HOET* 1713-1714.

Μέσα στο παραλήρημα του μαρτυρίου του, ο ήρωας αποκαλύπτει επιπλέον το όνειρο, το οποίο υποσυνείδητα τον κατατρέχει σε όλη του τη ζωή, να αποδείξει την αξία του στη σκληρή μητριά του και να αγαπηθεί επιτέλους από αυτή, να αναγνωριστεί σαν υιός της. Όλοι του οι άθλοι, αν και επιφανειακά εμφανίζονται σαν μάχες ενός πολέμου απέναντι στη μητέρα των θεών, τελικά φανερώνουν την ενδόμυχη επιθυμία του Ηρακλή να λάβει μητρική στοργή από την Ήρα και να καταστεί, ισόθεος με την επιβεβαίωσή της ότι είναι άξιος να αποκαλείται υιός της:

*Ποιος του ουρανού την πύλη μου ανοίγει; Εσένα, εσένα, πατέρα μου τώρα βλέπω, και την μητριά μου ακόμη, επιτέλους την οργή της έχει δαμάσει. Τι επουράνιος ήχος χτυπά τα αυτιά μου;! Η Ήρα υιό της με καλεί!*¹³⁴

Τελικά, ο Δίας τον καλεί και οι πύλες των ουρανών είναι πλέον ορθάνοικτες σε αυτόν και αυτός με χαρά σπεύδει να ανέλθει στους ουρανούς.¹³⁵ Οι θνητοί είναι πεπεισμένοι γι' αυτό και αναρωτιούνται ποια ακριβώς θέση θα καταλάβει ανάμεσα στα άστρα,¹³⁶ αναγνωρίζοντας ότι όσοι ζουν τόσο ένδοξα, όπως ο ήρωας ανυψώνονται ηθικά, κερδίζοντας μία θέση ανάμεσα στους θεούς:

*Ποτέ στις Στύγας τις σκιές δεν ξεμένει η ανδρεία η ένδοξη. Οι γενναίοι ζουν και ούτε οι μοίρες οι σκληρές θα σε κουβαλήσουν πάνω στις Λήθης τα νερά, αλλά όταν την ημέρα την τελευταία, η ύστατη καταφτάσει ώρα, η τιμή ορθάνοιχτο θα σου ανοίξει μονοπάτι για τον ουρανό.*¹³⁷

Έχει, άλλωστε, αποδείξει ότι είναι ισόθεος, κομίζοντας δόξα στους ουρανούς και κάνοντας τον Δία περήφανο να αποκαλείται πατέρας του, ενώ με τις πράξεις του ανύψωσε τη θνητή μητέρα του ψηλότερα και από το επίπεδο της βασίλισσας των θεών, την οποία εξομοιώνει με παλλακίδα.¹³⁸ Ο Ηρακλής, μάλιστα, θα κάνει την εμφάνισή του στο έργο και μετά τη θεοποίηση του, αποδίδοντας το επίτευγμά του, να υψωθεί στους ουρανούς στη γενναιότητά του.¹³⁹

Έχοντας πλέον γίνει δεκτός ανάμεσα στους αθάνατους θεούς, ο Ηρακλής ανακηρύσσεται θεός και από τους θνητούς¹⁴⁰ της πόλης της Βοιωτίας, η οποία

¹³⁴ HOET 1432-1440.

¹³⁵ HOET 1725.

¹³⁶ HOET 1564-1594.

¹³⁷ HOET 1983. Τη θεϊκή μεταμόρφωση του Ηρακλή την παραδέχεται και η μητέρα του δηλώνοντας ότι είναι πλέον θεός, έχει ανέλθει στους ουρανούς και κατέστη αθάνατος, HOET 1977.

¹³⁸ HOET 1497-1511.

¹³⁹ HOET 1940-1941.

¹⁴⁰ HOET 1981-1982: στην Θήβα τώρα θα σπεύσω, και εκεί τον νέο θεό θα ανακηρύξω, να προστεθεί στους ναούς τους αυτούς.

φαίνεται να αποτελεί τον πλέον κατάλληλο τόπο για να ανακηρυχθεί ο Ηρακλής θεός, εφόσον εκτός από γενέτειρα του ήρωα, είναι μια πόλη η οποία έχει δημιουργήσει θεούς και ίσως εξακολουθήσει ενδεχομένως να αναδεικνύει θεούς:

*ετούτη η πόλη, η οποία έχει καλωσορίσει θεούς και έχει δημιουργήσει θεούς και (νόμιμος είθε να 'ναι ο λόγος τούτος) ίσως συνεχίσει να τους δημιουργεί ...*¹⁴¹

Ο Σενέκας εντοπίζει στο πρόσωπο του μυθικού ήρωα, τη μορφή η οποία θα ενδυθεί τον μανδύα του στωικού σοφού και θα καταστεί το μέσο, με το οποίο θα περιγράψει τον σοφό *in actionem*. Στόχος του είναι να προσφερθεί μία διήγηση της συμπεριφοράς του σοφού, όταν αυτός έρχεται αντιμέτωπος ακόμη και με την πλέον ακραία κατάσταση και οι σχετικοί με τον Ηρακλή μύθοι του προσφέρουν τη δυνατότητα να επιτελέσει τον σκοπό του και να επισημάνει ότι αυτό το πρότυπο ζωής είναι προσιτό σε όποιον έχει τις δυνατότητες. Το αποτέλεσμα των κόπων του είναι να καταδείξει τις δυσχέρειες, τις οποίες θα αντιμετωπίσει όποιος διακατέχεται από την επιθυμία να καταστεί σοφός, ή έστω να προσεγγίσει αυτόν τον τρόπο ζωής, ενώ φαίνεται ότι, συγκρινόμενη με το υπερκόσμιο ιδανικό της απόκτησης στωικής σοφίας, η αξία αρκετών από αυτές τις αντιλήψεις μας που γενικά γίνονται παραδεκτές ως ιδανικά συρρικνώνεται. Απόρροια αυτής της στάσης αποτελεί ο περιορισμός σε δεύτερη μοίρα, ανθρώπων οι οποίοι βρίσκονται πλησίον του ήρωα (ας μην λησμονούμε ότι το τίμημα για την αποθέωση του Ηρακλή συνίσταται σε μία σειρά δοκιμασίες, ανάμεσα στις οποίες το να υπομείνει τον χαμό συγγενών – της οικογένειάς του με τη Μεγάρα και της Δηϊάνειρας). Ωστόσο, οι δυσκολίες οι οποίες περιγράφονται επιτυγχάνουν έναν άλλο στόχο του Ρωμαίου φιλοσόφου, να αποσαφηνιστεί ότι ο δρόμος της σοφίας είναι εξαιρετικά δύσβατος και να αποτραπούν όσοι δεν έχουν τις δυνατότητες να ακολουθήσουν αυτό το μονοπάτι. Εντέλει, όπως ομολογεί ο ίδιος, ο στωικισμός έχει δημιουργηθεί για μία ηρωική ελίτ και όποιος δεν διαθέτει το απαραίτητο χάρισμα να εισέλθει σε αυτήν τη φιλοσοφική ατραπό, έχει πάντα την επιλογή να ακολουθήσει κάποιο πιο βατό σε εκείνον φιλοσοφικό ρεύμα.¹⁴²

ΣΩΣ

¹⁴¹ *Hf* 270.

¹⁴² *De Constantia Sapientis* I, i.2.

Βιβλιογραφία

- BOYLE A.J., 1997, *Tragic Seneca. An Essay in the Theatrical Tradition*, London
- BRINK C.O., 1965, Theophrastus and Zeno on Nature in Moral Theory, *Phronesis* 1, 123-145
- BROUWER R., 2002, Sagehood and the Stoics, *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 23, 181-224
- DURANT W., 1970, *Η Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού*, τ. Δ', Αθήνα
- EDELSTEIN L., 2002, *Ο Στωικός σοφός*, Θεσσαλονίκη
- HINE H.M., 2004, Interpretatio Stoica of Senecan Tragedy, in: M. BILLERBECK & A.E. SCHMIDT (Eds.), *Sénèque le tragique*, Genève, 173-209
- HOISTAD R., 1948, *Cynic Hero and Cynic King: Studies in the Cynic Conception of Man*, Uppsala
- KIDD I.G., 1971, Stoic Intermediates and the End for Man, in: A.A. LONG (Ed.), *Problems in Stoicism*, London, 150-172
- KING C.M., 1971, Seneca's «Hercules Oetaeus». A Stoic Interpretation of the Greek Myth, *Greece & Rome* 18/2, 215-222
- LONG A.A., 1988, Socrates in Hellenistic Philosophy, *Classical Quarterly* 38, 150-171
- LONG A.A., 2002, *Epictetus. A Stoic and Socratic Guide to Life*, Oxford
- MARCUCCI S., 1997, *Analisi e interpretazione dell'Hercules Oetaeus*, Pisa
- MEZGER G.C., 1829, *De Hercule Sapientis Stoici Exemplo*, Augsburg
- MITCHELL D., 2010, *Legacy: The Apocryphal Correspondence between Seneca and Paul*, Bloomington, IN
- MOTTO A.L. & CLARK J.R., 1981, Maxima Virtus in Seneca's Hercules Furens, *Classical Philology* 76/2, 101-117
- ΝΤΡΙΚΟΣ ΣΠ., 2008, *Ο Σωκράτης και η Στοά. Η Περίπτωση του Επίκτητου*, Ιωάννινα (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία)
- ΞΕΝΑΚΗΣ ΤΖ., 1990, *Επίκτητος Φιλόσοφος και Θεραπευτής*, Αθήνα
- O'BRIEN-MOORE A., 2003, *Madness in Ancient Literature*, Whitefish, Montana
- PRATT N.T., 1983, *Seneca's drama*, University of North Carolina, NC
- ROSENMEYER T.G., 1989, *Senecan Drama and Stoic Cosmology*, Berkeley, Oxford
- ROSKAM G., 2005, *On the path to Virtue. The Stoic Doctrine of Moral Progress and its Reception in (Middle-)Platonism*, Leuven
- SEVENSTER J.N., 1961, *Paul and Seneca*, Leiden
- SHELTON J.A., 1978, *Seneca's Hercules furens: theme, structure and style*, Göttingen
- ΣΟΛΩΜΟΥ-ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Β.Π., 1996, *Ο Ηρακλής και ο Απόλλων στη Θεώρηση του Σ. Κυριαζόπουλου*, Ιωάννινα

- SUTTON D.F., 1986, *Seneca on the stage*, Leiden
- ΤΕΖΑΣ Χ.Α. (Επιμ.), 1997, *Επίκτητος. Η ζωή και το έργο του. Πρακτικά Επισημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα, 17-19 Ιουνίου 1994)*, Πρέβεζα
- TIETZE V., 1991, The Hercules Oetaeus and the Picture of the Sapiens in Senecan Prose, *Phoenix* 45, 39-49
- VERNANT J.P. & NAQUET P.V., 1968, *Μύθος και Τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα*, τ. Α', Αθήνα
- ZELLER E. & NESTLE W., 1994, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα